

ATGIMUSIOS LIETUVIŠKOS SPAUDOS TRADICIJOS VILNIUJE 1904–1914 METAIS

VIOLETA ČERNIAUSKAITĖ

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto
Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-1513 Vilnius, Lietuva

Šiandieną jau neabejojame, kad pirmasis dešimtmetis po lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo panaikinimo buvo lemtingas žingsnis atgimstant lietuviybei Vilniuje. Lietuviškos spaudos tradicijų atgaivinimas, lietuviškos spaudos įstaigos ir jų veikla buvo tas kertinis akmuo, kuriuo rėmėsi visa tautinė kultūrinė, šviečiamoji ir politinė veikla. Lietuviška spauda per keletą metų ne tik sugrįžo į Vilnių, bet ir įsitvirtino čia itin sunkiomis politinės, ekonominės ir kultūrinės priespaudos sąlygomis, tapo pagrindine visą tautą vienijančia masinės komunikacijos priemone.

J. Tumas-Vaižgantas apie šį laikotarpį rašė: „Taip lietuvių gaivalo ūmai, per kokį dešimtį metų, Vilniuje tiek padaugėjo, jog jis ėmė kone viršyti lenkų inteligentiją. Ir kai galų gale, lietuviams buvo pavylyta Rusijoje laisvai spausdinti knygas, Vilnius, ne kurs kitas miestas, pavirto lietuvių Atėnais. Vilnius Lietuvai vėl ėmė virsti tuo, kuo jis buvo pavirtęs universiteto ir romantizmo laiku“ [29].

Lietuviškos spaudos atgimimo Vilniuje reikšmės tinkamai neįvertinsime nepažiūrėję, kokių praradimų fone jai teko kilti, kokius sunkumus buvo lemta įveikti. Šios publikacijos tikslas – išanalizuoti svarbesnius politinius, ekonominius ir kultūrinius lietuviškos spaudos atgaivinimo Vilniuje veiksnius ir įvertinti pirmojo dešimtmečio po spaudos draudimo panaikinimo knygų leidybos rezultatus.

Vilniaus spaudos istorija vis dar stokoja atidaus specialistų dėmesio. Galbūt tai lemia daugiakalbė, įvairių kultūrų sankirtų, sudėtingų istorinių ir politinių peripetijų skersvėjuose atsidūrusio miesto aura. Senos spaudos tradicijos Vilniuje nulėmė tai, kad šio miesto spaudos istorija tyrinėjama ne tik Lietuvoje. Pastaruoju metu atgimsta dėmesys jo unikaliai daugiatautei spaudos kultūrai. Vilniaus spaudos tradicijų tyrinėjimas vėl aktualus Lietuvai, šiandien atsidūrusiai dar didesniuose kultūros globalizacijos sąlygose. Lapas po lapo atgaivindami Vilniaus istorinę atmintį, turėtume semtis ne tik istorinės išminties, bet ir įgyti naujų tautinės tapatybės ir įvairiapusės kultūrinės saviraiškos bruožų. Spaudos draudimo šimtmečio minėjimas 2004 metais leido atskleisti daug naujų ir nežinomų spaudos faktų, tarp jų susijusių ir su Vilniaus spaudos istorija, buvo specialiai pagerbtas vienos iš didžiausių po spaudos draudimo panaiki-

nimo lietuviškos spaustuvės įkūrėjas Martynas Kukta, pirmojo lietuvių dienraščio „Vilniaus žinios“ įkūrėjas Petras Vileišis. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto iniciatyva taip pat pavyko sutelkti mokslininkus, tyrinėjančius labai įvairius Vilniaus istorijos aspektus, mokslinėse konferencijose: „Vilniaus kultūrinis gyvenimas, 1900–1940“ [31], „Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis“, skirtoje Petro Vileišio gimimo 150 metų jubiliejui [32], „Vilniaus kultūrinis gyvenimas: moterų indėlis, 1900–1945“.

Tačiau naujų spaudos faktų ir tyrinėjimų šviesoje savo aktualumo nepraranda prof. V. Merkio studija apie Lietuvos poligrafijos raidą [13], publikuoti Marijos Piaseckaitės-Šlapelienės atsiminimai, parengtos išsamios žymiausių knygos veikejų monografijos: tai istoriko Jono Aničo – apie Petrą Vileišį [30], prof. Vlado Žuko – apie didžiausio lietuviško M. Piaseckaitės-Šlapelienės knygyno istoriją [39]. Lietuviškos knygos istorijos tyrimui ypatingos reikšmės turi Vilniaus periodinių leidinių bibliografijos rodyklės [33], parengta skelbti naujoji retrospektyviosios bibliografijos rodyklė, pakeisianti pasenusį kontrolinį 1905–1917 m. lietuviškų knygų sąrašą [7].

Atskiri XX a. pradžios Vilniaus spaudos istorijos faktai išanalizuoti pakankamai plačiai, bet vis dėlto pasigendama argumentų, kodėl į lietuviškos spaudos atgaivinimą Vilniuje, iškart po spaudos draudimo panaikinimo, turėtumėme žiūrėti kaip į nemenką žygdarbį. Dar porą metų prieš lietuviškos spaudos draudimo panaikinimą buvo nemažai diskutuota apie labai abejotinas galimybes Vilnių padaryti lietuviškos spaudos centru.

Svarbu tai, kad tokias abejones išsakė viena įtakingiausių katalikiškosios pakraipos knygų leidėjų grupė, kuri iš anksto pareiškė, kad remsianti spaudą Kaune. Vieno autoritetingiausių to meto katalikų spaudos organizatorių Aleksandro Dambrausko-Jakšto nuomone, „sulietuvinti Vilnių tegali tik stebuklas. Aš į tą stebuklą netikiu. Duok dieve, kad žymi lietuvių kolonija Vilniuje susidarytų“ [3].

Dar aštriau tą pačią nuomonę yra išsakęs Kauno advokatas Kazimieras Samajauskas: „Šeštajai Viešpatystei reikia rengti sostapilę, kuria tegali būti tik Kaunas, kaip gyvos Lietuvos širdis, savo keliais-arterijomis ūmai atsimušantis į visus pakraščius. Vilnius su ištautėjusiomis apygardomis ir istoriškais tradicijomis paneša ant netekusio žemių didžponio, atsidūrusio užrubežjį, giriančiosi tik herbais“ [22].

Abejonės dėl lietuviškos spaudos centro įkūrimo Vilniuje buvo visai pagrįstos. Atgaivinti lietuvišką spaudą Vilniuje buvo itin sunku ne tik dėl Rusijos imperijoje įprastų nepalankių kitataučiams politinių ar ekonominių sąlygų, bet ir dėl to, kad čia lietuviams inteligentams darbo surasti praktiškai buvo neįmanoma, o spaudos verslą atkurti buvo ir techniškai sudėtinga. Ne paslaptis, kad spaudos leidimas buvo siejamas ir su caro valdžios viltimis turėti iš to ekonominės naudos, juk niekas negalėjo numatyti, kad tokiai negausiai lietuvių bendruomenei per keletą metų pavyks sukurti konkurencingas ir profesionalias spaudos įmones.

Oficialiais 1897 m. Vilniaus gyventojų surašymo duomenimis, jame buvo įregistruota 40 proc. žydų, 31 proc. lenkų, 20 proc. rusų, 4,2 proc. baltarusių ir 3 238 lietuviai, tesudarę tik 2,1 proc. visų miesto gyventojų. Patys lietuviai savo tautiečių skaičiuodavo iki 10 tūkstančių ir daugiau (bet tai keturis kartus mažiau už, pvz., Rygos lietuvių bendruomenę, bent dukart – už Kauno lietuvius) [14]. Daugumą lietuvių iki spaudos atgavimo sudarė tarnai ir tarnaitės, tik pirmosios lietuviškos spaudos įstaigos leido atkurti pakankamai visavertę tautinės visuomenės socialinę struktūrą.

Būtina atkreipti dėmesį į tai, kad spaudos lotyniškais rašmenimis uždraudimas buvo skaudus smūgis Vilniaus poligrafijai. Vilnius dar XIX a. pradžioje turėjo galimybių tapti vienu didžiausių poligrafijos centrų Rusijos imperijoje. 1830 metais jame veikė jau 11 spaustuvių ir viena litografija. Antai Maskvoje tuo metu veikė 15 spaustuvių [13,148]. Caro valdžios represijos Vilniuje kaip niekur kitur suvaržė ne tik lietuvių, bet ir kitų tautų kultūros, spaudos raidą. Iki spaudos draudimo Vilnius jau tris šimtmečius buvo įžymus knygų, o vėliau ir periodinės spaudos leidimo rusų, lenkų, latvių, žydų kalbomis centras. Nuslopinus 1863 m. sukilimą, buvo uždaryti visi privatūs miesto periodiniai leidiniai, smarkiai pertvarkytas netgi oficialus laikraštis „Kurjer Wilenski“, nuo 1864 m. – „Vilenskij vestnik“, čia skelbiama tik visiškai lojali valdžiai medžiaga ir jo prenumeratorių labai sumažėjo.

Spaudos draudimas dirbtinai stabdė ir bendrą miesto kultūrinę augimą. 1897 metų pirmojo visuotinio gyventojų surašymo duomenimis, Vilniuje raštingų gyventojų, vyresnių kaip 10 metų, buvo apie 61 proc., iš jų 69 proc. vyrų ir 55 proc. moterų. Pagal gyventojų raštingumą Vilnius beveik prilygo Maskvai, Kijevui ir šiek tiek atsiliko nuo Peterburgo ar kitų Pabaltijo gubernijų.

Nuo XIX a. septintojo dešimtmečio Vilnius neteko ir savo, kaip literatūrinio centro, pozicijų. Anksčiau jis vaidino labai svarbų vaidmenį lietuvių ir lenkų rašytojų gyvenime, tačiau dėl caro valdžios represijų, neemigravusi inteligentija tegalėjo gyventi provincijoje ar Rusijos vidurinėse gubernijose – ten, kur turėjo geresnes pragyvenimo ir kūrybos sąlygas. Tai galėtų iliustruoti ir Elizos Ožeškienės knygyno (1879–1882 m.), išleidusio 24 knygas, pavyzdys. Knygyno apyvarta buvo nemaža, nes 1882 m. pradžioje jame buvo 18 455 knygos, veikė skaitykla, tačiau už rašytojos plačią visuomeninę veiklą, pavojingą jos įtaką 1882 m. caro valdininkai knygyną uždarė, o rašytoją atidavė Gardino policijos priežiūrai trejiems metams, taip pat ištrėmė iš Vilniaus jos aktyviausius bendradarbius.

1866 m. cenzūros pareigūnų buvo patikrinti visi Vilniaus knygynai ir užanspauduotos lietuviškos knygos, išleistos lotynišku šriftu. Vien tik spaustuvinininko J. Zawadzkiego knygynce buvo rasta apie 60 tūkstančių tokių knygų, daugiausia elementorių.

1804–1823 m. Vilniuje buvo spausdinama apie 20 proc. knygų lenkų kalba, o 1884–1893 m. čia pasirodė tik 77 pavadinimų lenkiškos knygos, o tai tesudarė 0,44 proc.

visos knygų lenkų kalba produkcijos [4]. Lotyniško šrifto uždraudimas padarė žalos daugiakalbiam Vilniaus miesto kultūriniam, politiniam ar ekonominiam gyvenimui.

Vilniuje prieš spaudos draudimą buvo spausdinama ir didžioji dalis lietuviškų knygų. 1795–1864 metais Vilniaus miesto 15 spaustuvių išspausdino 487 lietuviškas knygas, arba 83,2 proc. visų lietuviškų spaudinių. Įdomu ir tai, kad 62,73 proc. lietuviškų knygų buvo spausdinamos privačiose spaustuose [17, 104]. Daugiausia spaustuvių Vilniuje veikė iki universiteto uždarymo. Vilniaus universitetas tiesiog palaikė J. Zawadzko, N. Gliuksbergo, Z. Nochimovičiaus ir kt. spaustuves. Universiteto uždarymas, o ypač spaudos lotyniškais rašmenimis uždraudimas, sustabdė natūralią poligrafijos raidą. Per pirmuosius 20 spaudos draudimo metų dalis iš 14-os čia veikusių spaustuvių beveik vegetavo, jų nedaugėjo. Spaudos draudimo metais dauguma vertėsi iš pramonės, prekybos įmonių, administracijos užsakymų, spausdino kontoros knygas.

Spaudos draudimo panaikinimas labai paskatino spaustuvių plėtrą. Dar 1900 m. Vilniuje jų buvo 33, 1905 m. – 44, 1910 – 56, 1913 – 61 [13, 147]. Gausiai atsiradus periodinių leidinių, ypač lietuvių, lenkų ir žydų kalbomis, išeinant palyginti daug knygų ir brošiūrų, išaugus jų tiražams, kitos spaustuvių produkcijos, vadinamos akcidentiniais darbais, lyginamoji dalis labai sumažėjo. Tolygiai tobulėjo ir spaustuvių įranga. Vis daugiau plokščiosios spaudos mašinų buvo įvežama iš Vokietijos. Pirmoji rotacinė mašina pradėjo veikti Vilniuje 1906 m. rugsėjo 5 d. E. Novickio spaustuveje, kurioje tuo metu buvo spausdinama daugiausia periodinių leidinių, o 1909 m. birželį ji kartu su spaustuve atiteko J. Zawadzko įmonei. Lietuvos spaustuose iki Pirmojo pasaulinio karo pasirodė ir linotipas. Pirmieji šias automatines raidžių rinkimo mašinas įsigijo J. Zawadzko, B. Kleckino ir F. Margolino spaustuvės Vilniuje. Estijos spaustuose pirmieji linotipai pasirodė 1908 m., o rotacinės mašinos – 1909 m., beveik tuo pačiu metu, kai ši technika pasiekė ir Rygos spaustuves. Itin žiauri konkurencija Vilniuje vertė spaustuvių savininkus naudoti pažangesnes technologijas ir daugiau dėmesio skirti darbų spartai, kokybei. Apie 75 proc. spaustuvių Lietuvoje priklausė žydams, dauguma spaustuvininkų taip pat buvo šios tautybės piliečiai.

Lietuvių spauda turėjo didelę įtaką bendriesiems spaudos produkcijos rodikliams, t. y. prisidėjo prie spartesnių ir pažangesnių Vilniaus miesto plėtros rodiklių. 1882 m. Vilniuje buvo išspausdinti 286 leidiniai, tarp jų 178 žydų kalba, 78 rusų, 18 lenkų, 5 prancūzų, 4 lotynų, 3 vokiečių. 1908 metais Vilniuje jau buvo išspausdinta 583 pavadinimų knygos, tarp jų 76 lietuviškos knygos (13 proc. visų spaudinių) ir 66 knygos lenkų kalba (11,3 proc.). 1909 metais spaudos produkcija Vilniuje dar išaugo iki 705 pavadinimų spaudinių, o 1913 m. per 10 pirmųjų mėnesių Vilniuje išspausdinti 944 spaudiniai, iš jų 382 – žydų kalba, 271 – rusų, 158 – lenkų ir 120 – lietuvių.

Neperiodiniai leidiniai, išleisti Vilniuje 1913 01 01–1913 10 01

<i>Kalba</i>	<i>Leidiniai ir brošiūros</i>	<i>Lapeliai, plakatai</i>	<i>Iš viso</i>
Rusų	205	66	271
Lenkų	90	68	158
Lietuvių	105	15	120
Hebrajų (sen.)	112	15	127
Žydų	217	38	255
Vokiečių	5	1	6
Prancūzų	2	1	3
Lotynų	3	1	4
Iš viso	739	205	944

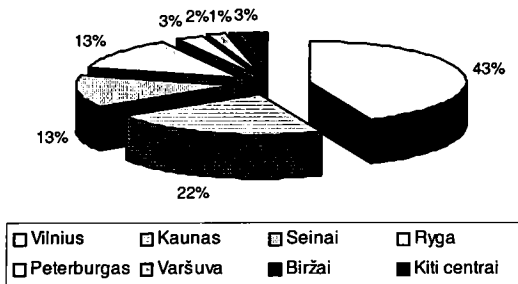
Lentelė sudaryta remiantis Vilniaus spaudos reikalų laikinojo komiteto 1913 m. ataskaita. LVIA. F. 601, ap. 1, b. 84, lap. 105.

Pagal spaudos produkcijos apimtį Vilnius tuomet užėmė devintą vietą Rusijos imperijoje po Peterburgo, Maskvos, Varšuvos, Kijevo, Kazanės, Rygos, Odesos ir Charkovo.

1911 metų oficiali Rusijos spaudos statistika [40]

<i>Miestas</i>	<i>Iš viso</i>		<i>Rusų kalba</i>	
	<i>Pavadinimas</i>	<i>Tiražas</i>	<i>Pavadinimas</i>	<i>Tiražas</i>
Peterburgas	8040	33 874 400	7599	32 749 883
Maskva	7033	52 336 677	6 826	51 558 343
Varšuva	2140	7 127 872	360	1 945 893
Kijevas	1643	4 820 137	1401	4 065 268
Kazanė	1067	3 467 577	658	596 502
Charkovas	959	836 962	945	824 462
Ryga	950	3 752 521	230	1 692 875
Odesa	937	2 674 750	816	2 213 240
Vilnius	805	2 234 010	351	845 380

Spaudos lotyniškais rašmenimis atgavimas per keletą metų Vilniui padėjo susigrąžinti ne tik prarastąsias poligrafijos pozicijas, bet ir tapti lietuviškos spaudos ir knygų leidybos lyderiu, vienu svarbiausiu lietuvių politinio ir kultūrinio gyvenimo centru. Tai padaryti buvo labai nelengva, beveik neįmanoma, nes katalikų knygų leidybos Kaune rėmimas buvo svarbi ir gana nuosekliai įgyvendinama knygų leidybos politika, panaikinus spaudos draudimą. Ji buvo grindžiama nemažomis lėšomis, kompaktiškiausiai tuo metu Lietuvos teritorijoje gyvenančia inteligentija – kunigija, turinčia ir nelegaliosios spaudos platinimo patirtį, sąlyginai mažiau ir persekiojama, savo rankose laikiusia ir knygų platinimo tinklą. Pirmuoju atgaautosios lietuviškos spaudos dešimtmečiu, 1904–1914 m., Kaune įtakingiausia knygų leidyboje buvo Šv. Kazimiero



Lietuviškų knygų leidybos centrai 1904–1914 m.

draugija, išleidusi 22 proc. visos knygų produkcijos, o Seinuose kunigų Laukaičio, Dvaranausko ir Narjausko įkurta knygų leidimo bendrovė „Šaltinis“ – dar apie 13 proc. visų šio laikotarpio knygų. Buvo svarstomos ir galimybės leisti katalikišką spaudą Vilniuje, tačiau šiame mieste lietuviams katalikams buvo sudėtinga steigti savo organizacinį centrą ir dėl stiprios lenkų įtakos bei kitų lietuvių politinių srovių opozicijos [23].

Vis dėlto 1904–1914 metais Vilniuje buvo išleista apie 890 lietuviškų knygų (43 proc. visos produkcijos), Kaune – 452 (22 proc.), Seinuose – 258 (13 proc.), Rygoje – 257 (13 proc.), Peterburgui ir Varšuvai teko dar po tris procentus visų šiuo laikotarpiu išleistų knygų.

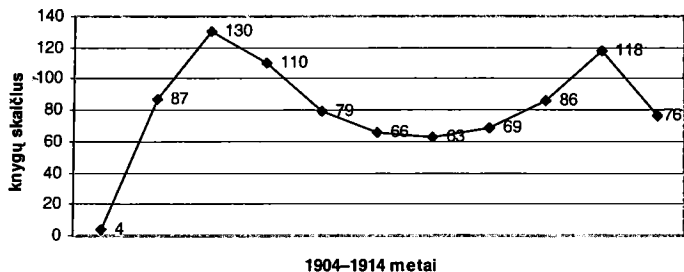
Šiuo metu beveik neabejodami galime teigti, kad panaikinus spaudos draudimą lietuviška spauda Vilniuje įsitvirtino inžinieriaus Petro Vileišio pastangomis. Jis nutiesė lietuviškai knygas kelius, grindžiamus ne ekonominiais, o patriotiniais motyvais. Aišku, šios strategijos buvo neilgalaiškės, kaip ir Petro Vileišio turtai. Tačiau šios strategijos buvo pagrįstos lietuviškos spaudos rėmimo patirtimi ir neblogo verslo reikalų išmanymu, leido per labai trumpą laiką sukurti lietuviškos spaudos leidimo ir platinimo sistemą, plačiu mastu organizuoti jos atskirų grandžių darbą: gauti leidimą pirmajam lietuviškam dienraščiui (1904 12 10(23)), tą pačią metų rudenį įsteigti spaustuve ir knygyną. P. Vileišio kvietimu nuolatiniam ir mokamam kultūros darbui į Vilnių atvyko J. Tumas-Vaižgantas, A. Smetona, M. Biržiška, K. Šakenis, G. Petkevičaitė-Bitė, J. Šaulys, K. Puida ir daugelis kitų. Pirmajai P. Vileišio įkurtai „Vilniaus žinių“ spaustuvei surasti darbininkus buvo gerokai sunkiau. Jų ieškota po visą Rusijos imperiją, o pavyko surasti tik du raidžių rinkėjus lietuvius Mikelinską ir Narkevičių. Petro Vileišio spaustuvei vadovauti buvo pakviestas Martynas Kukta. Jis tapo vienu žymiausių Vilniaus spaustuvininkų. Dėl sąmoningos, o dažnai ir nuostolingos P. Vi-

leišio iniciatyvos priimti į darbą kuo didesnę lietuvių skaičių jo įrengtoje „Vilniaus žinių“ spaustuvėje, dienraščio redakcijoje ir knygyne per keletą metų subrendo nemaža spaudos profesionalų, kurie vėliau išsibarstė po kitas lietuviškos spaudos įstaigas, dalis jų kūrė lietuviškos spaudos židinius kituose miestuose, galėjo imtis ir plėtoti savarankišką verslą.

Daugiausia dėmesio P. Vileišis skyrė savo sumanytam „Vilniaus žinių“ dienraščiui. Iš pradžių jo redakcijoje dirbo net 12 žmonių, o autoriams ir bendradarbiams buvo mokami neblogi atlyginimai ir honorarai, kurie leido šiame dienraštyje paskelbti, o vėliau ir atskiromis knygelėmis išleisti keletą reikšmingų lietuvių grožinės literatūros kūrinių [37]. Dienraštis „Vilniaus žinios“ buvo ne tik Vilniaus, bet ir visos Lietuvos bei lietuvių visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo, spaudos centras, kurio dėka operatyviai sukviestas Didysis 1905 metų seimas po visą Lietuvą galėjo išplatinti savo atsišaukimus, suburti Lietuvių mokslo draugiją, plačiai informuoti apie jos veiklą, surengti pirmąsias lietuvių dailės parodas, paremti pirmuosius viešus lietuviškus vakarus ir koncertus. P. Vileišio „Vilniaus žinių“ spaustuvėje buvo išspausdinti beveik visi lietuviškų Vilniaus draugijų įstatai, programos ir projektai, katalogai, kita, nemažais tiražais leista svarbi lietuvių veiklai informacinė medžiaga.

Iš viso „Vilniaus žinių“ spaustuvėje iki 1910 m. lietuvių kalba buvo išspausdinti 158 leidiniai, 13 natų leidinių ir atvirukų, t. y. apie penktadalį visų identifikuotų Vilniaus leidinių. Tarp jų ne mažiau kaip 100 lietuviškų spaudinių sudarė P. Vileišio lėšomis leistos lietuviškos knygelės. Joms platinti 1904 m. rudenį įsteigtas „Vilniaus žinių“ knygynas netrukus tapo vienu svarbiausių lietuviškos spaudos platinimo centrų Lietuvoje. Dar 1905 m. knygyno kataloge buvo užregistruota kiek daugiau kaip 300 lietuviškų leidinių, kuriuos platinti dar reikėjo gauti leidimą, o 1909 m. kataloge – jau 1600 pavadinimų lietuviškų knygų (praktiškai visas aktualesnis to laikotarpio lietuviškų knygų visetas). V. Mykolaitis-Putinas yra labai taikliai apibūdinęs tuometinę P. Vileišio leidybinės veiklos reikšmę: „Petras Vileišis tuo metu tur būt vienintelis žmogus pajėgiąs spaudos leidimą sunaudoti tinkamu brėkstančiam laikotarpiui būdu: leisti dienraštį, tą charakteringą visuomeninio gyvenimo reiškėją, be kurio nė viena tauta negali savo kasdien kitėjančių reikalų aprūpinti. Tegu „Vilniaus žinios“ praskrido per tų metų Lietuvos visuomenę, kaip koks pusiau realus sapnavaizdis, tačiau jo grožiu sužavėta tauta jau nepaliovė ieškojusi pastovesnės tikrybės“ [15].

Finansinės įtampos neatlaikiusi Petro Vileišio lietuviškos spaudos leidimo strategija turėjo keistis. Jo įmonėse įgavę daugiau patirties ir drąsos lietuvių inteligentai jau komerciniais pagrindais ėmė leisti lietuvišką spaudą. Tarp jų išsiskiria šviesi ir ilgametė M. Piaseckaitės-Šlapelienės 1905 m. Vilniuje įkurto knygyno veikla, lietuviškų dienraščių redakcijos, J. Rinkevičiaus ir A. Rucevičiaus privati knygų leidimo bendrovė, „Šviesos“ ir „Aušros“ knygų leidimo bendrovės, ženkliausias indėlis į knygų leidybą priklauso įvairių visuomeninių organizacijų ir draugijų leidiniams.



Knygų leidybos raida Vilniuje 1904–1914 metais

Vilniuje knygų leidybos baruose darbavosi labai gausus leidėjų būrys, gerokai įvairesnis, nei galėjo suburti lietuviškos knygų leidybos centrai Kaune ar Seinuose.

Sparti ekonominė plėtra, dideli politiniai skersvėjai lėmė ir labai dinamiškus knygų leidybos Vilniuje pasikeitimus. Jie kiek skyrėsi nuo bendrųjų šio laikotarpio lietuviškos spaudos dinamikos procesų, t. y. buvo kiek staigesni ir ryškesni. Per pirmąjį atgautosios spaudos dešimtmetį teko išgyventi kiek liberalesnį 1905–1906 m. laikotarpį, vėliau 1907–1910 m. krizę ir nuo 1912 m. galima išvystyti nuosaikesnį lietuviškų knygų leidybos rodiklių augimą, kurį garantavo ir pirmosios profesionalios komerciniai pagrindais veikusios lietuvių spaudos įmonės ir įstaigos.

Lietuviškai knygai įsitvirtinti Vilniuje padėjo ir spaudos įstatymų liberalėjimas iškart po spaudos draudimo panaikinimo. Praktiškai prarasta spaudos kontrolė leido į Vilnių perkelti socialdemokratų ir demokratų spaudą. Vilnius 1905–1907 m. tapo socialdemokratų spaudos centru. Tai leido ne tik išspausdinti kur kas įvairesnės lietuviškos visuomeninio politinio pobūdžio literatūros, bet ir pradėti konkuruoti su katalikiškoms tradicijoms atstovaujančiais Kauno leidėjais, padėjo kitoms lietuvių draugijoms ar visuomeninėms organizacijoms suburti inteligentiją, kurti savo spaudos leidybos ar platinimo tinklus. Vienas ryškesnių kairiųjų demokratų organizuotos knygų leidybos pavyzdžių gali būti Povilo Višinskio iniciatyva suburtos knygų leidimo bendrovės „Šviesa“ istorija. Ji buvo įkurta 1905 m. pradžioje, kai lietuviškų knygų organizuotos leidybos klausimas buvo itin aktualus. Sumanymas įkurti specialią knygų leidimo bendrovę Povilui Višinskiui kilo 1905 m. sausį, kai dėl pažiūrų nesuderinamumo jis paliko „Vilniaus žinių“ redakciją ir ketino pasidairyti po Peterburgą, kaip ten veikia tokios bendrovės [38]. Iš pradžių šeši pagrindiniai kooperatinės knygų leidimo bendrovės kūrėjai – inž. J. Bortkevičius, dr. A. Domaševičius, P. Višinskis, inž. V. Sirutavičius, dvarininkas V. Putvinskis ir J. Daumantas, pagal bendrovės steigimo sutartį į bendrą jos išdą paaukojo po 200 rublių [24], netrukus prie bendrovės

prisidėjo dar apie 20 narių, papildžiusių jos kasą savo piniginiiais įnašais po 50–100 rub., už kuriuos pagal sutartį kasmet turėjo gauti 8 proc. bendrovės pelno [27]. Per 1905–1906 metus bendrovei pavyko išleisti 15 lietuviškų knygelių, kurių bendras tiražas viršijo 100 tūkst. egzempliorių. Visą knygų leidimo administravimą, sutartis su autoriais, spaustuvinkais, knygų platintojais tvarkė P. Višinskis, padedamas žmonos J. Mikuckaitės-Višinskienės. Pirmieji „Šviesos“ leidiniai buvo spausdinami po 5 tūkstančius egzempliorių J. Zawadzkiego spaustuvėje. P. Višinskiui į knygų leidimo bendrovės veiklą pavyko įtraukti įvairių visuomeninių pažiūrų literatų. Leidybinė sutartis buvo sudaryta su M. Pečkauskaite [25]. Bendradarbiauta su Lazdynų Pelėda, K. Griniumi, V. Kapsuku, J. Šlapeliu, J. Kriksčiūnu-Jovaru. Dirbdamas bendrovėje P. Višinskis išleido penkias brošiūras aktualiais politikos klausimais: „Apie žmonių atstovus“, „Žmogaus tiesos“, „Kas tai yra konstitucija“, ir parengė tris naujo pasaulietinio tipo elementorius pradžios mokyklai. Būdami labai paklausūs, šie elementoriai spausdinti kasmet ir pasirodydavo 20 tūkst. ir didesniais tiražais. Tokių didelių tiražų tuomet dar nepajėgė taip greitai spausdinti Vilniaus J. Zawadzkiego bei A. Syrkinio spaustuvės, užverstos ir kitais darbais, todėl buvo kreiptasi pagalbos į E. Jagomasto „Lituanijos“ spaustuvę Tilžėje.

Po P. Višinskio mirties bendrovė gyveno tik iš spaudinių platinimo. 1907 metų bendrovės finansinės ataskaitos rodo, kad jos metinė apyvarta siekė 4 tūkst. rublių, o neišparduotų leidinių suma prilygo visam bendrovės kapitalui [28]. Bendrovės valdybos nariai J. Daumantas, A. Domaševičius, I. Grigaitis, S. Matulaitis ir V. Sirutavičius 1909 m. pradžioje dar kartą kreipėsi atviru laišku į visuomenę, kviesdami prisidėti prie bendrovės kapitalo didinimo. Jie rašė: „Kapitalo padidinimas bendrovei reikalingas vien dėl to, kad padidinti skaičių naudingų lietuviškų knygelių ir tuomi dar daugiau prisidėti prie pratinimo apšvietimo Lietuvoje. Šitai ypatingai reikalinga dabartiniiais laikais, kuomet visų atida atkreipta į kultūros darbą“ [26]. Tačiau legalios spaudos organizavimo viltis visai palaidojo Rusijos administracijos pastangos uždrausti bet kurią radikalesnės krypties demokratų spaudą. Tai liudija 1907 m. balandžio 28 d. „Naujosios gadynės“ redaktorius ir šios bendrovės nario S. Matulaičio bute padaryta krata ir konfiskuoti visi čia saugoti „Šviesos“ leidiniai (38 650 egz.), kuriuos numatyta sunaikinti [35]. Atsižvelgiant į oficialų cenzūros leidimą spausdinti „Šviesos“ bendrovės leidinius, šių knygų savininkas administraciniame teisme buvo išteisintas ir knygas galėjo atsiimti, tačiau, S. Matulaičio liudijimu, jis atgavo tik trečdalį savo leidinių, bet labai apiplėšytų [12, 159]. Tų pačių metų pabaigoje S. Matulaitis kreipėsi į Vilniaus generalgubernatorių su prašymu leisti savo bute įrengti „Šviesos“ bendrovės knygų sandėlį, tačiau jam buvo atsakyta neigiamai [36]. Bendrovės knygas tuomet apsiėmė globoti aktyvus jos narys J. Šlapelis, buvo išleisti bendrovės leidinių katalogai. Tuo metu jau tartasi ir dėl Žemaitės raštų leidimo sąlygų, tačiau net ir naujam bendrovės administratoriui M. Biržiškai nepavyko iš esmės

suaktyvinti bendrovės leidybinės veiklos. Iki Pirmojo pasaulinio karo jos išleistų dvidešimties lietuviškų knygelių sąrašas buvo labai kuklus.

Per pirmąjį atgaautosios spaudos dešimtmetį lietuviškų knygų leidyboje pirmavo visuomeninės draugijos, grupės, partijos, sąjungos ir jų iniciatyva įkurtos knygų leidimo bendrovės. Tačiau tolesnius spaudos laisvės varžymus patyrė tik dešinysis demokratų partijos sparnas. Nuo 1908 m. socialdemokratų spauda praktiškai neturėjo jokių legalios leidybos galimybių. Lietuviškų knygų leidyba pajuto staigų ir gana pavojingą smūgį, kai neteko pagrindinio lietuviškos spaudos mecenato Petro Vileišio paramos ir žlugo socialdemokratų spaudos tinklas. Keletą metų Vilniuje buvo išleidžiama vidutiniškai tik po 70 knygų, o žydu kalbomis kasmet pasirodydavo daugiau kaip po 300 knygų, rusų – 200, apie šimtą leidinių pavykdavo išleisti lenkų kalba. Pavyzdžiui, 1908 m. lietuviškų knygų leidyba šiame mieste tesudarė 9,4 proc. visų miesto spaudinių [8, 27].

Stabilesnį lietuviškos spaudos leidybos laikotarpį Vilnius pajuto tik 1912 m., kai knygų leidybai daugiau dėmesio pradėjo skirti ir periodinių leidinių redakcijos. Tokios leidybos politikos laikėsi demokratinės ir socialdemokratinės krypties spauda. Tai buvo bene vienintelis būdas remti knygų leidybą, nes visuomeniniam darbui į Vilnių suvažiaavę lietuvių inteligentai didesnių lėšų neturėjo, trūko patirties steigiant ir profesionalias lietuvių įmones. Daugiausia knygelių yra išleidusi „Lietuvos ūkininko“ redakcija (45 pavadinimus) [2]. Šio savaitraščio ir jo priedų leidybos reikalai pagerėjo, kai 1907 m. buvo įkurta F. Bortkevičienės ir K. Griniaus atstovaujama akcinė bendrovė „Lietuvos ūkininkui“ ir kitiems laikraščiams bei knygoms leisti [11]. Ji netrukus iš J. Zawadzio perėmė „Vilniaus kalendoriaus“ redagavimą, o vėliau ir leidybą. Iš kitų kalendorių šis leidinys išsiskyrė itin kvalifikuotai parengta informacine ir literatūrine dalimi, didesniu dėmesiu Lietuvos istorijai. Specialiai parengta „Vilniaus kalendoriaus 1908 metams“ antroji dalis, skirta „Aušros“ sukaktuvėms paminėti. Specialiais leidiniais buvo paminėtos „Lietuvos ūkininko“ penkerių metų sukaktuvės ir atgaautosios lietuviškos spaudos dešimtmetis. Šio kalendoriaus tiražas 1908–1910 metais išaugo nuo 2 tūkst. iki 10 tūkst. egzempliorių [9].

Nuo 1909 metų spalio F. Bortkevičienės ir K. Griniaus atstovaujama „Lietuvos ūkininko“ bendrovė perėmė inteligentijai skirto savaitraščio „Lietuvos žinios“ leidimą. Nuo 1914 m. pradžios jis tapo dienraščiu. Atskirais priedais šis leidinys išleido dar apie 10 lietuviškų knygelių. Laikraščio leidyba buvo nuostolinga, tačiau 1914 m. „Lietuvos ūkininko“ bendrovės visuotiniame narių susirinkime jau buvo konstatuota, kad jis išbrido iš visų skolų ir jo ledimas „pilnai apsimoka“ [6].

Lietuvių literatūra buvo itin globojama A. Smetonos ir J. Tumo atstovaujamoje 1907 m. rudenį įkurtoje kooperatinėje bendrovėje „Vilties“ laikraščiu leisti. Energingomis kun. J. Tumo pastangomis į bendrovę pavyko įtraukti apie 180 akcininkų ir sutelkti vieną gausiausių lietuvių literatų būrį. Šio savaitraščio literatūriniam priede

pirmą kartą buvo paskelbti V. Krėvės kūriniai „Šarūnas“, „Bobulės vargai“, „Skerdžius“, stambiausias to laikotarpio prozos kūriniys Lazdynų Pelėdos romanas „Klaida“, pirmieji I. Šeinius vaizdeliai, L. Giros, F. Kiršos, J. Mikucio poezija, vėliau išleisti atskiriomis knygelėmis. Nuo 1913 m. gruodžio „Viltis“ užkariavo skaitytojų simpatijas ir tapo dienraščiu. Iš 45 atskiriomis knygelėmis išleistų „Vilties“ publikacijų 60 proc. sudarė originaliosios lietuvių literatūros kūriniai. „Viltis“ įgavo ypatingą reikšmę Lietuvos rytams, Vilniaus krašto lietuvių švietimui. Šiems klausimams skirta kita didžioji dalis „Vilties“ knygelijų. Pavyzdžiui, keliomis laidomis buvo išspausdinta J. Basanavičiaus brošiūra „Šv. Jono bažnyčia ir lietuvių kalba Vilniuje“, leista knygelijų kooperatinio judėjimo, rinkimų į Valstybės dūmą, medicinos klausimais.

Stabilią knygų leidybą XX a. antroje pirmojo dešimtmečio pusėje dar garantavo lietuvių visuomeninės draugijos: Lietuvių mokslo draugija, Lietuvių dailės draugija. Vėliau į leidybą įsitraukė ir profesionalūs leidėjai J. Strazdas, A. Vėgėlė, L. Gira, J. Rinkevičius ir A. Rucevičius. Šią situaciją padeda atskleisti vieno profesionaliausių lietuviškos spaudos leidėjų Jono Rinkevičiaus pirmieji profesinės karjeros žingsniai. Dar 1903 m. Vilniuje įsitraukęs į draudžiamosios lietuviškos literatūros platinimą, jau 1905 m. jis „Vilniaus žinių“ spaustuvėje išmoko raidžių rinkėjo amato, nuo 1907 m. ėmė bendradarbiauti „Viltyje“. Savarankišką leidybinę veiklą pradėjo 1910 m., dirbdamas didžiausios lietuviškų knygų bendrovės „Šaltinis“ administratoriumi Seinuose. Pirmaisiais jo savarankiškai išleistais leidiniais tapo didesnę paklausą knygų rinkoje turėję kalendoriai. Laisvomis nuo darbo valandomis J. Rinkevičius pats surinko savo sumanyto kalendoriaus „Prietelius“ tekstą ir tais pačiais metais išleido jį 4 tūkstančių egzempliorių tiražu. Prieš pradėdamas savo leidybinę veiklą J. Rinkevičius rinko informaciją apie savo būsimų skaitytojų poreikius ir jų interesus. Pirmojo kalendoriaus pratarmėje jis prašė skaitytojų siųsti savo atsiliepimus leidėjui, kad šis į juos atsižvelgdamas galėtų pagerinti kitų metų kalendoriaus laidą. J. Rinkevičiaus išleisti kalendoriai buvo noriai perkami, todėl jau po metų jis 10 proc. savo leidinių pelno galėjo skirti Lietuvių mokslo draugijai ir 300 egzempliorių paaukėjo Vilniaus gubernijos lietuvių švietimui [5, 183].

Nuo 1911 m. rudens J. Rinkevičius persikėlė gyventi į Vilnių. Čia atidarė periodinės spaudos reklamos agento kontorą, toliau leido kalendorius ir knygas. Norėdamas išleisti geros kokybės ir naujo tipo, inteligentijai skirtą kalendorių, jis 1910 m. pabaigoje pasikvietė šį leidinį redaguoti L. Girą, Vilniaus savaitraščių redakcijose jau spėjusį įgyti pakankamai patirties. L. Giros suredaguotas kalendorius „Švyturys“ dėl gausios čia surinktos literatūrinės medžiagos buvo pavadintas metraščių almanachu, nes jo leidėjas pageidavo, kad „kalendorius turėtų būti gyvas veidrodys, ką yra lietuviai nuveikę ligi šiandien“ [19]. Vėliau Tilžės kalendorių leidėjų pavyzdžiu iš 500 egzempliorių jo neišparduoto tiražo buvo atrinkta literatūrinė bei kultūrinė leidinio dalis ir išleista atskira knygele „Naudingi skaitymai“. Antrąjį, 1913 metų „Švyturio“ ka-

lendorių suredagavo Antanas Vėgėlė; su juo J. Rinkevičius 1912 m. birželį Vilniuje buvo įregistravęs bendrą lietuviškų kalendorių leidybos firmą [16]. Be to, J. Rinkevičius toliau tęsė Seinuose pradėto kalendoriaus „Prietelius“ leidimą. „Kalendoriais turiu užsiimti, kurie yra komercijos dalykas. Tai jie dėl manęs svarbesni, nes aš iš to mintu, todėl jų apleisti negaliu“, – rašė jis 1912 m. gegužės 7 d. L. Girai, kartu pranešdamas, kad spausdina puikų L. Didžiulienės rankraštį – komediją „Lietuvaitės“ (Vilnius, 1912) [20].

Iš pradžių J. Rinkevičius siekė gana kuklių tikslų; sudaryti lėšų kitiems leidiniams ir ta proga paskleisti įdomesnių raštų. Vėliau jis sugalvojo leisti laikraštį, o šį sumanymą pakeitė „grynai literatūriško laikraščio idėja“ [5, 184]. Jo iniciatyva ir lėšomis Vilniuje gimė pirmoji profesionali literatūrinė periodinė spauda, kuri liudijo kitokią lietuvių literatūros brandą ir suteikė galimybę platesnei visuomenei susipažinti su geriausiais lietuvių grožinės literatūros kūriniiais. Lietuvių literatūrinio žurnalo porcikį pirmieji pajuto A. Vėgėlė ir J. Rinkevičius, todėl ir nusprendė suvienyti savo pastangas leisti tokio pobūdžio specializuotam leidiniui, pavadintam „Vaivorykštė“. Tačiau žurnalo leidyba rūpinosi vien J. Rinkevičius. 1913 metų pabaigoje J. Rinkevičius jau buvo išleidęs apie 30 lietuviškų knygų ir norėdamas paskatinti 1913–1914 metais leisto literatūrinio žurnalo „Vaivorykštė“ platinimą, jo prenumeratoriams suteikė 20 proc. nuolaidą visoms savo išleistoms knygoms [8]. Savo leidžiamuose kalendoriuose ar literatūriniam žurnale išspausdintus stambesnius grožinės literatūros kūrinius Jonas Rinkevičius papildomai tūkstančio ar dviejų tūkstančių egzempliorių tiražu labai greitai išspausdindavo atskiromis knygelėmis, kurios dar buvo skiriamos autoriams kaip jų honoraro dalis ar platinamos leidėjo savo nuožiūra. Norėdamas išplėsti savo leidybinę veiklą, prieš Pirmąjį pasaulinį karą J. Rinkevičius pasikvietė į pagalbą dar vieną patyrusį lietuviškos spaudos leidėją Antaną Rucevičių ir įkūrė bendrą knygų leidimo bendrovę Vilniuje. Antano Rucevičiaus, Antano Dirsės, Liudo Giros, Jono Rinkevičiaus ir kitų leidėjų pastangos suvienyti jėgas bendram leidybos darbui pasiteisino jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą, tačiau geriausių rezultatų buvo pasiekta dirbant įvairiose knygų leidybos bendrovėse jau nepriklausomoje Lietuvoje.

1913 metais Vilniuje veikė apie 60 spaustuvių, lietuviškus leidinius spausdino dešimt iš jų: M. Kuktos (310), J. Zawadzkiego (298), P. Vileišio „Vilniaus žinių“ (158), K. Strazdo ir A. Vėgėlės (41), Anatolijaus Syrkino (35), „Znicz“ (17) ir kt. Gražia J. Zawadzkiego firmos spauda dar ilgai galėjo remtis lietuviškų knygielių leidėjais. Joje buvo išspausdinti pirmieji Vilniuje pasirodę leidiniai po spaudos draudimo panaikinimo, pavyzdžiui, pirmieji Vilniaus draugijos įstatai, net vieno iš didžiausių lietuvių patriotų kun. Juozo Ambraziejaus pirmasis lietuviškas specialusis žurnalas „Lietuvos bitininkas“, o socialdemokratai buvo beveik apsigyvenę Syrkino spaustuvelyje. Vis dėlto lietuvių spauda P. Vileišio, o vėliau M. Kuktos ir kitų spaustuvininkų iniciatyva įgavo garantijas ir tapo savarankiška tik tuomet, kai ėmė kurtis profesionalios lietuvių

spaudos įstaigos. Lietuviškosios poligrafinės bazės atkūrimas Vilniuje buvo vienas iš svarbiausių šio dešimtmečio laimėjimų. Tokiu būdu Vilniaus spaustuvių istorijoje nuo XVI a. lietuviška spauda atgavo savo tęstinumą.

Lietuvių savaitraštis „Viltis“ 1908 m. paskelbė, kad Vilniuje tuo metu buvo 13 714 lietuvių, t. y. 15 proc. visų gyventojų. 1905 metais jame ėjo keturi lietuviški periodiniai leidiniai iš dešimties, o 1914 m. jų buvo ne mažiau kaip dešimt (du dienraščiai), bet jau iš 70 čia ėjusių periodinių leidinių. Nors pirmasis dienraštis „Vilniaus žinios“ pradėjo eiti turėdamas 4,5 tūkstančio prenumeratorių, bet vėliau visiems įsteigtiems savaitraščiams sunku būdavo surinkti 2–3 tūkstančius prenumeratorių.

Lietuviškosios spaudos poligrafijos ir leidybos Vilniuje ypatybės lėmė ir kiek kitokią spaudos viseto struktūrą. Vilniuje išleista didžioji dauguma reikšmingesnių grožinės ir visuomeninės politinės literatūros knygelių. Be to, čia klestėjęs žurnalistikos žanras suformavo ir ypatingą publicistinių leidinių srovę. Tapęs visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo centru, Vilnius buvo pajėgus išspausdinti ir didesnę dalį smulkiosios spaudos: įvairių lietuviškų visuomeninių draugijų, organizacijų bei susivienijimų leidinių. Nemaža dalis šiuo laikotarpiu Vilniuje išėjusių spaudinių išliko aktualūs, nes tai buvo pirmieji įvairaus žanro ir tipo lietuviškų leidinių leidimai. Vilniuje gimė pirmasis dienraštis „Vilniaus žinios“ (1904), pirmasis tęstinis mokslo leidinys „Lietuvių tauta“ (1907). Čia kūrėsi lietuvių profesionalioji spauda. Pasirodė pirmasis literatūrinis kalendorius, pirmieji literatūriniai žurnalai „Švyturys“ (1912) ir „Vaivorykštė“ (1913–1914), literatūrinės antologijos, pirmieji lietuvių grožinės literatūros profesionalų J. Biliūno, Lazdynų Pelėdos, Šatrijos Raganos, I. Šeiniaus, A. Vienuolio, Žemaitės kūriniai, ir šiandien sudarantys lietuvių grožinės literatūros klasikos lobyną.

Šį platų kontekstą lietuviškai spaudai daug greičiau suteikė gana intensyvus Vilniaus kultūrinis, literatūrinis ir mokslinis gyvenimas, svarstyti ir aukštosios mokyklos steigimo klausimai. Vilniuje buvo išspausdinti ne tik pirmieji lietuvių originalūs kai kurių mokslo sričių, dailės darbai, bet ir dauguma šio laikotarpio mokomosios bei vaikų literatūros.

Vilniuje išleisti leidiniai pasižymėjo taisyklinga lietuvių kalba ir nebloga poligrafine išvaizda. Tam daug dėmesio skyrė J. Zawadzkiego firma, gaudavusi apdovanojimus net visos Rusijos spaudinių parodose, pelnydavusi medalius už gražiai iliustruotas vaikų knygeles. Tačiau ir lietuvių leidėjams teko konkuruoti pakankamai plačioje rinkoje (Amerika, Mažoji Lietuva). Ypatingą dėmesį savo leidinių išvaizdai jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą galėjo skirti J. Rinkevičius, daugiausia išleidęs gražiai parengtų lietuvių grožinės literatūros kūrinių. Tuo ypač rūpinosi A. Smetona, nuo 1914 m. pabaigos pradėjęs leisti didesnio formato puošniai iliustruotą kultūros žurnalą „Vairas“. Vilniuje susikūrusi Lietuvių dailės draugija ir jos nariai A. Jaroševičius, M. K. Čiurlionis, P. Rimša, A. Žmuidzinavičius, P. Galanė, V. Jomantas daug prisidėjo kuriant lietuvių originaliosios grafikos tradicijas.

Vilniaus leidėjams teko itin rūpintis ir Vilniaus krašto lietuvių švietimu. Reikėjo atsizvelgti į tai, kad spauda buvo prieinamiausias būdas šviesti sodiečius Vilniaus gubernijoje. Vilniaus švietimo draugijos šiam tikslui organizavo keletą specialių fondų, tarp kurių nemažai nuveikė J. Tumo įkurtas fondas, leidęs pigias knygeles arba rinkęs knygas steigiamoms Rytų Lietuvos bibliotekėlėms. Šią veiklą rėmė „Vilties“ savaitraštis, vėliau „Pigių knygelių serija“ leido lietuviškų dienraščių redakcijose patirties sukaupęs L. Gira.

Lietuviškų knygų leidybos plėtotė Vilniuje panaikinus spaudos draudimą nors ir buvo dramatiška, išgyvenusi pakilimo ir nuosmukio laikus, susijusius su legalios socialdemokratinės spaudos eliminavimu iš miesto ir svarbiausio spaudos rėmėjo Petro Vileišio nutrūkusiu spaudos rėmimu, vis dėlto gana greitai rado savo vietą daugiakalbiame miesto spaudinių srute. Žodžio laisvės ir spaudos įstatymų liberalėjimas, gebėjimas tuo pasinaudoti skatino konkurencinę kovą ir Vilniaus poligrafijos plėtrą. Didžiausią įtaką Vilniaus mieste turėjusi žydų spaustuvininkų bendruomenė jau buvo pajėgi suburti net kelias profesines sąjungas ar draugijas, kuriose dalyvavo įvairių tautybių spaustuvių darbininkai ir tarnautojai, organizuoti streikus, kitas pasipriešinimo carinei valdžiai akcijas, kovoti dėl geresnių darbo sąlygų. Vilniuje leidžiama periodinė spauda hebrajų ir jidiš kalbomis pasižymėjo didžiausiais tiražais, Boriso Kleckino leidykloje leisti vadovėliai jidiš kalba buvo skirti visai pasaulio žydų bendruomenei [1, 29]. Bendra nacionalinės spaudos patirtis skatino spaudos profesionalus labiau bendradarbiauti. XX amžiaus pradžioje Vilnius buvo tapęs ir baltarusių spaudos leidybos, literatūrinio ir meninio gyvenimo centru. Jame toliau plėtotos nacionalinės savimonės ir tolerancijos idėjos, jos aktualios miestui ir XXI amžiuje. Panaikinus spaudos draudimą, Vilnius buvo ir svarbiausias lenkiškų knygų, išspausdintų už Lenkijos ribų, centras. Vilniuje 1909–1911 metais buvo išleista apie 60 proc. visų ne Lenkijoje pasirodžiusių lenkiškų knygų. 1914 metais vien J. Zawadzkiego knygyno metinė apyvarta siekė 50 tūkst. rublių per metus, o šis knygynas dar papildomai išleido knygų lenkų kalba už 4 tūkst. rublių ir knygų lietuvių kalba už 1,5 tūkst. rublių [21, 321].

Nors XX a. pradžioje Vilnius turėjo gerai išplėtotą leidybos, poligrafijos ir knygų prekybos sistemą, ji visuomet buvo kitataučių rankose. Petro Vileišio pradėta įgyvendinti idėja sukurti lietuvišką spaudos įmonių ir įstaigų tinklą, kad ir būta asmeninės naudos ar verslo interesų suburiant lietuvių spaudos veikėjus Vilniuje, buvo toliaregiška miesto lietuviškėjimo strategija. Šis požiūris padėjo sukurti patvarią knygų leidybos ir platinimo infrastruktūrą, kuri nesuiro užėjus Pirmojo pasaulinio karo negandoms ir labai pravertė klojant nepriklausomos Lietuvos valstybės pamatus. Tarp žymesnių lietuviškos spaudos leidėjų Vilniuje pažymėtini inžinierius, mecenatas ir švietėjas Petras Vileišis, Jonas Rinkevičius, Antanas Rucevičius, Antanas Dirsė, Liudas Gira, Marijos Piaseckaitės Šlapelienės knygynas, J. Zawadzkiego spaudos įmonė ir knygynai, kooperatinės lietuvių inteligentijos pastangomis sukurtos knygų leidimo bendrovės „Šviesa“ ir „Aušra“, lietuviškų periodinių leidinių redakcijos, kuriose sparčiai dygo profesionaliosios žurnalistikos daigai, patirties sėmėsi būsimosios Lietuvos

Respublikos vyriausybės nariai, žymūs XX a. politikos ir kultūros veikėjai. Išskirtinį vaidmenį suvaidino ir Martyno Kuktos spaustuvė (310), laiku perėmusi „Vilniaus žinių“ spaustuvės (158) funkcijas, tapusi ne tik Vilniaus lietuviškosios poligrafijos lydere, bet ir tautinio sąjūdžio poligrafijos centru, kuriam dar teko konkuruoti su labai pajėgia J. Zawadzko (300) bei kitomis Vilniaus spaustuvėmis.

Vilnius iš kitų to meto lietuviškos spaudos centrų išsiskyrė leidėjų gausa, visuomeninėmis kultūros ir švietimo institucijomis, periodinių leidinių redakcijomis, vykdančiomis ir leidybos funkcijas. Tai suteikė spaudai ne tik išliekamosios vertės, bet ir svarbių repertuaro kokybės pokyčių. Vilniaus leidėjų nuolatinė polemika su katalikiškos pakraipos Kauno ar Seinų spauda buvo tas akstinas, kuris keitė lietuvių pasaulėžiūrą.

Jan per pirmąjį atgautosios spaudos dešimtmetį Vilnius tapo ryškiausiu lietuviškos spaudos lyderiu, didžiausiu knygų leidybos, poligrafijos ir platinimo centru. Tačiau esminiai lietuviškos spaudos laimėjimai panaikinus spaudos draudimą buvo susiję ne tiek su kiekybiniais, kiek su kokybiniais ilgalaikiais profesionaliosios spaudos rezultatais, padėjusiais įtvirtinti mūsų valstybingumą, ir šiandien sudarančiais lietuvių kultūros ir literatūros aruodą, iš kurio visi semiamės, tęsdami šimtmetes šio miesto spaudos tradicijas.

Spaudos istorija yra ir vienas autentiškiausių miesto istorijos šaltinių. Joje kasdienio gyvenimo kronika pateikta faktais, skaičiais, ikonografija, nuomonėmis ir požiūriais. Spauda ir joje minimi faktai rodo, kaip šimtmečio senumo miesto gyvenimas mus suartina. Štai 1899 m. vasarą Vilniaus dienraštis „Severo Zapadnoje slovo“ rašė, kad „visa miestas yra apėmusi statybų karštligė. Beveik nėra gatvės, kur nebūtų statoma naujų namų arba neremontuojama senų“. Istorikai šį reiškinį yra įvertinę kaip teigiamą ekonominio miesto augimo veiksnį, kurio pavienius pėdsakus dar galime išvelgti. Spaudos istorija paliko mums taip pat ne mažiau ryškius pėdsakus, kurie ne tokie akivaizdūs, o jų nykimas daugeliui net nežinomas, todėl jiems reikalinga ne tik tyrėjų, bet ir speciali valstybės globa. Ekonominės sąlygos lėmė, kad dauguma pirmojo atgautosios spaudos dešimtmečio leidinių išspausdinti labai prastos kokybės popieriuje. Senosios lietuviškos periodikos išsaugojimo problemos pamažu sprendžiamos bendromis bibliotekininkų ir knygų restauratorių pastangomis, Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje sukurta ilgalaikė mikrofilmavimo sistema, rengiami skaitmeninimo projektai, siekiant išsaugoti unikalios – vieninteliuos Lietuvos senosios periodikos komplektus. Tačiau dauguma šio laikotarpio knygelių buvo spausdinamos ant to paties laikraštinio popieriaus, tarp jų ir pirmieji lietuvių grožinės literatūros klasikų veikalai. Kol kas bibliotekos šių leidinių turi pakankamai, bet jų egzempliorių gausa neleidžia šiems kukliems leidiniams pretenduoti į retų knygų statusą ir pelnyti išskirtines laikymo sąlygas. Reikėtų didesnės tyrėjų, bibliofilų ir praktikų paramos bei sutarimo, kad kiekvienos žymesnės publikacijos pirmieji leidimai būtų saugomi kaip ypatinga knygos paveldo dalis.

Įeikta 2005 m. rugsėjo mėn.

NUORODOS

1. ALPERNIENĖ, Esfir. Žydų kultūrinis gyvenimas XX a. pradžios Vilniuje. Iš *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis*. Vilnius, 2001, p. 28–33.
2. ČERNIAUSKAITĖ, V. Knygelė, gimusios periodinių leidinių redakcijoje 1904–1914 metais. *Tarp knygų*. 2002, nr. 3, p. 16–19; nr. 4, p. 13–15. ISSN 0868-826.
3. DAMBRAUSKAS, A. Iš Kauno kronikos. Iš *Mūsų senovė*. Kaunas, 1921, t. 1., kn. 2., p. 55.
4. DUNIN, J. Polska ksiązka w Wilnie. *Znad Willi*, 1998, № 22–24, p. 5.
5. GUDAITIS, L. *Platėjantys akiračiai*: Lictuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais. Vilni 1977. 441 p.
6. Ištrauka iš protokolo bendrovės narių susirinkimo. *Lietuvos žinios*, 1914, bal. 15 (28), p. 1.
7. *Knygos lietuvių kalba: 1905–1917*: kontrol. sąrašas / sudaryt.: M. Zulonienė, G. Iešmantas, E. Binkytė ; ats. red. A. Ulpis. 2 tomai. Vilnius, 1977.
8. KUSZŁEJKO, J. *Ksiązka polska w Rosji na przełome XIX i XX wieku*. Warszawa, 1993. 258 s.
9. LIETUVNINKAITĖ, Nijolė. Lictuvos kalendoriai 1904–1907 metais. *Knygotyra*, 1998, t. 25(32), p. 328–347.
10. *Lietuvos TSR bibliografija* / Lictuvos TSR Knygų rūmai, Lictuvos TSR Valstybinė respublikinė biblioteka, Vilniaus valstybinio V.Kapsuko universiteto mokslinė biblioteka...[et al.]. T. 2. Vilnius, 1969–1988.
11. „Lictuvos ūkininkui“ leisti bendrovės sutartis [rankraštis]. Vilnius, 1907. *Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – MAB RS), f. 94, nr. 97.
12. MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai*. Vilnius, 1957. 405 p.
13. MERKYS, Vytautas. Lictuvos poligrafijos įmonės 1795–1915 m. Iš *Iš lietuvių kultūros istorijos. T. 5. Spauda ir spaustuvės*. Vilnius, 1972, p. 142–250.
14. MERKYS, V. Lictuvos miestų gyventojų tautybės XIX a. pab.–XX a. pr. klausimu. Iš *Lietuvos TSR MA darbai*. Ser. A, 1958, nr. 2, p. 87.
15. MYKOLAITIS, Vincas. Petras Vileišis. *Židinys*, 1926, nr. 8/9, p. 23.
16. Nauja bendrovė šiomis dienomis susitvėrė Vilniuje...*Šaltinis*, 1912, geg. 22 (birž.4), p. 350.
17. NAVICKIENĖ, A. Knygos raida 1795–1864 metais. Iš *Lietuviškoji knyga*. Vilnius, 1996, p. 104.
18. Jono Rinkevičiaus išleistų knygų sąrašas. *Viltis*, 1913, gruod. 19 (saus. 1), p. 4.
19. Jono Rinkevičiaus laiškas L. Girai 1910 m. spalio 26 d. [rankraštis]. Scinai, 1910. *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas* (toliau – LLTI BR), f. 13, nr. 1627.
20. Jono Rinkevičiaus laiškas L. Girai 1912 m. geg. 7 d. [rankraštis]. Vilnius, 1912. LLTI BR, f. 13, nr. 1628.
21. ROMANOWSKI, A. *Młoda Polska wileńska*. Krakow, 1999. 456 p.
22. Kazimierio Samajausko laiškas A. Dambrauskui 1903 m. gegužės 3 d. [rankraštis]. *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 1, D266.
23. STALIŪNAS, Darius. Kauno vizija XX a. pradžioje. *Darbai ir dienos*, 1997, nr. 4 (13), p. 59–64.
24. Sutarimas „Švicsos“ bendrovės knygoms leisti [rankraštis]. Vilnius, 1905. LLTI BR, f. 1, nr. 700.
25. Sutartis tarp M. Pečkauskaitės ir P. Višinskio 1905 m. vasario 15 d. [rankraštis]. Vilni 1905. LLTI BR, f. 1, nr. 701.
26. „Švicsos“ bendrovės atviras laiškas į tautičius [rankraštis]. Vilnius, 1909. LLTI BR, f. 61, nr. 214.
27. „Švicsos“ bendrovės kasos užrašų knyga [rankraštis]. Vilnius, 1907. MACB RS, f. 165, nr. 273.

28. „Šviesos“ bendrovės knygoms leisti Vilniuje 1907 m. balansas. *Žarija*, 1908, birž. 5 (18), p.323.
29. TUMAS, Juozas. *Lietuvių literatūros paskaitos: draudžiamasis laikas*. Kaunas, 1924, p. 169–170.
30. Petras Vileišis, 1851–1926 / Jonas Aničas. Vilnius, 2001. 655 p. ISBN 9986-02-958-9.
31. *Vilniaus kultūrinis gyvenimas, 1900–1940* [konferencijų medžiaga] / [Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; sudarytoja Alma Lapinskienė]. Vilnius, 1998. 306 p. ISBN 9986-513-44-8.
32. *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis*: [mokslinės konferencijos „Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis“, įvykusios 2001 m. sausio 24 d., papildyta medžiaga / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas: sudarytoja Alma Lapinskienė]. Vilnius, 2001. 192 p. ISBN 9955-475-10-2.
33. *Vilniaus periodiniai leidiniai, 1760–1918*: bibliografinė rodyklė / J. Kazlauskaitė. Vilnius, 1988. 116 p.
34. *Vilniaus spaustuvių ir knygų prekybos inspektoriaus bylos* [rankraštis]. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 600, ap. 1, b. 236, lap. 43–44.
35. *Vilniaus spaustuvių ir knygų prekybos inspektoriaus bylos* [rankraštis]. LVIA, f. 600, ap. 1, b. 236, lap. 43–44.
36. *Vilniaus spaustuvių ir knygų prekybos inspektoriaus raštas* Vilniaus generalgubernatoriui 1907 m. gruodžio 10 d. [rankraštis]. Vilnius, 1907. LVIA, f. 600, ap. 1, b. 283.
37. „Vilniaus žinių“ honorarai [rankraštis]. Vilnius, 1904–1906. *LLTI BR*, f. 20, nr. 787; nr. 877.
38. P. Višinskio laiškas 1905 m. sausio 27 d. [rankraštis]. *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 1–f. 463.
39. ŽUKAS, Vladas. *Marijos ir Jurgio Šlapelių lietuvių knygnas Vilniuje*. Vilnius, 2000. 463 p. ISBN 5-420-01457-2.
40. *Статистика произведений печати вышедших в России в 1911 г.* Санкт-Петербург, 1912. 123 с.

TRADITIONS OF THE REVIVED LITHUANIAN PRESS IN VILNIUS IN 1904–1914

VIOLETA ČERNIAUSKAITĖ

Abstract

Traditions of the revived Lithuanian press are used to reveal the features and details of the restoration of printing Lithuanian books in Vilnius after the long time of the ban of Lithuanian press. It is stressed that as soon as Lithuanian and Polish periodicals had cherished, the production of the printing-houses in Vilnius evidently increased, the technologies became more modern, the number of the publishers, printing houses and workers there rose up. The Lithuanian publications took the important place in them.

Therefore the publishing of the Lithuanian books was already developed on the basis of capacities of national printing houses before the First World War. Nearly 900 books were published in Vilnius in 1904–1914. The prevalence of the secular book was one of the most significant features of the Lithuanian press in Vilnius. The most numerous groups of publications included fiction, calendars, books for schooling, and various types of popularisation and propaganda literature. The great demand for Lithuanian newspapers had stimulated most favourable conditions for publishing books also. Round periodicals “Vilniaus žinios”, “Viltis”, “Lietuvos žinios” and others rallied the best journalists, publicists, and writers of Lithuania. It is important to notice that most of significant Lithuanian literary works were reprints from these periodicals.